

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО
НЕБЕЗПЕЧНИХ НАСЛІДКІВ ПСИХІЧНОГО НАСИЛЬСТВА**

У сучасному світі особливої актуальності набуває охорона не лише фізичної недоторканості людини, а й її психічної недоторканості. Але цьому аспекту кримінально-правової охорони поки що не приділяється належної уваги. Самі поняття психічного насильства, питання його конкретних проявів та суспільно небезпечних наслідків у кримінальному праві належним чином ще не розроблені. Окремими аспектами цієї проблеми займалися такі вчені, як М. І. Бажанов, В. В. Сташис, Р. Д. Шарапов, С. В. Бородін, Н. Ф. Кузнецова та ін. Але питання визначення суспільно небезпечних наслідків, психічного насильства і законодавчого закріплення боротьби з цим явищем вимагають подальшої розробки.

Метою цієї статті є поглиблення кримінально-правової характеристики суспільно небезпечних наслідків психічного насильства на основі досліджень вчених криміналістів та представників інших галузей наукових знань: медицини, психології, психіатрії.

Окрім обмеження та нейтралізації волевиявлення особи, психічне насильство може спричинити більш суттєву як психічну, так і фізіологічну шкоду (травму). Насильство не може бути зведене лише до примусу, воно також може безпосередньо спричинити втрату здоров'я чи й смерть об'єкта насильницького впливу. Як справедливо наголошує Л. В. Сердюк, визнання психічного насильства самостійним видом насильства над особою зобов'язує визначити його загальні та спеціальні ознаки: об'єкта і предмета, характеру шкоди, форм і способів заподіяння шкоди. Але беручись за вирішення цих питань, дослідники натрапляють на цілу низку труднощів, які пов'язані з недостатньою

дослідженістю психіки людини як об'єкта насильницького посягання і особливо з відсутністю чітких медичних і юридичних критеріїв у вимірі шкоди, яка заподіюється психіці насильством. Це пояснюється особливостями психіки як предмета посягання і складністю механізму впливу на неї з боку зовнішніх факторів [1, с. 25]. Окрім цього, як вказував В. В. Козлов, навіть у разі застосування до різних людей однакового за характером і силою психічного впливу реакції організму в одних випадках не виходять за рамки фізіологічно нешкідливих (природних) переживань, і тоді, як би яскраво вони не виявлялися, немає підстав розглядати їх як безпосередньо травмуючі, оскільки вони не призводять до хворобливих змін. Ці реакції являють собою не що інше, як прояв компенсаторних механізмів у межах так званої фізіологічної норми. В інших випадках реакція організму на психотравмуючий вплив виходить за межі фізіологічно нешкідливої і набуває характеру хворобливого розладу, який з медичних позицій можна прирівнювати до ушкодження. При цьому в одних потерпілих нервово-психічні порушення мають неглибокий характер, в інших сягають ознак безперечного психозу. В. В. Козлов заперечував проти виключення психічних факторів з числа способів впливу на людину, які можуть спричинити тілесні ушкодження. Він вважав, що дію цих факторів можна порівняти з тілесними ушкодженнями, якщо сама ця дія має насильницький характер, встановлений судовими або слідчими органами [2, с. 12, 127].

Слід зазначити, що українськими правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень передбачено, що з медичної точки зору тіле-

сні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Таким чином, правила фактично не виключають психічне насильство з числа факторів, які можуть спричинити тілесні ушкодження за умови, якщо воно викликає порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функцій. Одним із наслідків, які належать до тяжких тілесних ушкоджень, визнається душевна хвороба (психічна хвороба). До психічних захворювань правила не відносять пов'язані з ушкодженням реактивні стани (психози, неврози). Ступінь тяжкості ушкодження, яке викликало реактивний стан нервової системи, визначається за ознакою тривалості розладу здоров'я [3]. У свою чергу, О. С. Вікторов відносить до тілесних ушкоджень і психічні травми, зокрема, він зазначає наступне: спричинити горе, переживання – значить викликати зміни функцій органів, тканин, тобто такі зміни організму, які, за загальноприйнятою думкою, безперечно належать до тілесних ушкоджень [4, с. 66].

Російський законодавець відмовився від поняття тілесних ушкоджень, замінивши його поняттям «шкода здоров'ю». Автори коментарю КК РФ вважають, що не будь-яка шкода здоров'ю, навіть якщо вона виникла внаслідок впливу факторів зовнішнього середовища, може розглядатися як тілесне ушкодження [5, с. 30]. Тому, згідно з російським законодавством, шкода здоров'ю може полягати: а) у спричиненні тілесного ушкодження, яке об'єктивно викликає порушення анатомічної цілісності органів або тканин організму людини або розлад їх фізіологічних функцій; б) у тому чи іншому захворюванні, включаючи реактивні психічні та невротичні розлади, наркоманію, токсикоманію, венеричні або професійні захворювання, внаслідок зараження однієї людини іншою; в) в особливому патологічному стані: шок, кома тощо. Тобто визнається, що зміст поняття «шкода здоров'ю» є більш широким, ніж зміст поняття «ті-

лесні ушкодження» і разом з останніми охоплює також іншу шкоду, заподіяну людині злочинним діянням. Автори підручника з кримінального права РФ вважають, що у кримінально-правовому сенсі заподіяння шкоди організму іншої людини визначається як протиправне, навмисне або необережне діяння, яке полягає в порушенні анатомічної цілісності або фізіологічних функцій тканин і органів людини або організму в цілому, або завдає їй фізичного болю, а також ставить під загрозу здоров'я людини. На їх думку, злочини, які виявляються в погрозах (погроза вбивством або заподіянням шкоди здоров'ю), належать до злочинів проти здоров'я. Цей підхід відповідає визначенню поняття, яке подається у Правилах судово-медичної експертизи тяжкості шкоди здоров'ю [6, с. 150].

В Україні шкода здоров'ю оцінюється залежно від виду тілесних ушкоджень, і тому, не зважаючи на те, що шкода від психічного насильства іноді є більш значною, її не можна оцінювати за правилами оцінки тілесних ушкоджень за аналогією з фізичним насильством. Це зумовлено тим, що, по-перше, психічна травма, психічна шкода, її небезпечність для здоров'я (а іноді й для життя) обумовлена фізіологічними особливостями та якостями організму потерпілого, і тому ця шкода не може бути визначена і оцінена точно, як це має місце під час оцінки ступеня небезпечності фізичного насильства. По-друге, юридично значущі наслідки застосування психічного насильства виражаються не тільки у психічній травмі, а й у позбавленні або обмеженні можливості потерпілому діяти за власною волею. Цей вид психічного впливу взагалі не можна визначити за правилами визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Тому, на нашу думку, слід відмовитися від спроб оцінювати ступінь тяжкості психічного насильства за аналогією з фізичним. Такої ж думки дотримується і Л. В. Сердюк. Він справедливо вказує на те, що під час встановлення тяжкості та ступеня небезпечності психічного насильства слід виходити не тільки і не стільки з реально заподіяної

шкоди психіці, яку визначити практично неможливо, а з характеру поведінки винного, яка свідчить про спрямованість його умислу на заподіяння певної шкоди, що частково знайшло своє відображення в таких складах злочинів, як хуліганство, погроза вбивством або спричиненням певної шкоди, тероризм, образа, наклеп, захоплення заручників, завідомо неправдиве повідомлення про акт тероризму і деяких інших, у яких умисел злочинця більшою чи меншою мірою спрямований на психіку потерпілого, на придушення його волевиявлення або заподіяння психічної травми, хай навіть і з іншою кінцевою метою [1, с. 27, 37].

Б. А. Дубовець відносить до фізичного насильства заподіяння тілесних ушкоджень шляхом психічного впливу [7, с. 20]. У цьому випадку мається на увазі, в першу чергу, психічна хвороба або інший розлад здоров'я залежно від терміну.

Р. Шарапов спробував дати визначення психічної шкоди у кримінальному праві. На наш погляд, ця спроба є досить вдаюю. Він справедливо наголошує на тому, що кримінально-правова характеристика психічної шкоди у більшості випадків обмежується ототожненням її з цивільно-правовим поняттям моральної шкоди. На його думку, поняття психічної шкоди у кримінальному праві повинно базуватися передусім на психологічних засадах. Це комплекс негативних станів людини (афект, страх, тривога, фрустрація тощо), які можуть бути визначені загальним терміном «емоційний стрес» [8, с. 79]. До цього виду шкоди не слід відносити психічні захворювання, тому що вони у більшості випадків пов'язані з ураженням головного мозку та порушенням його функції (психічної діяльності), внаслідок чого належать саме до фізичної шкоди. Р. Шарапов виділяє чотири види психічної шкоди, виходячи з аналізу норм КК РФ. Доречним буде наведення короткої характеристики кожного з цих видів психічної шкоди.

Першим видом є побоювання злочинної погрози. Вчений виступає проти загальноприйнятої точки зору про формальний

склад такого злочину, як погроза вбивством або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю. Він вважає, що злочинна погроза має чітко окреслений у законі наслідок, який характеризується такою якістю, як реальність. Психологічним підґрунтям побоювання, на його думку, є така емоція, як страх. Вона має декілька рівнів: побоювання, острах, переляк. Різновидами проявів побоювання злочинної погрози є тривога – емоційний стан, який виникає в ситуації невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні негативного для потерпілого розвитку подій, а також стан фрустрації – психічний стан, переживання невдачі, який виникає за наявності дійсних або уявних непереборних перешкод для досягнення певної мети. Цей стан, на думку вченого, виникає у випадках вчинення погрози з метою примусити потерпілого вчинити певні дії або відмовитися від їх вчинення. У необхідних випадках Р. Шараповим пропонується проведення судово-психологічної експертизи.

Другим видом психічної шкоди є стан сильного душевного хвилювання, або фізіологічний афект. Такий стан супроводжується сильним потрясінням психіки людини і є найнебезпечнішим видом психічної шкоди, яка дезорганізує не тільки психічні, а й соматичні процеси в організмі людини. Р. Шарапов пропонує криміналізувати цей вид наслідків і як самостійну обставину, що обтяжує покарання за насильницькі злочини. У тому числі й за ті, які вчиняються за допомогою психічного насильства, наприклад, погроза вбивством або заподіяння тяжкої шкоди, наклеп тощо.

До третього виду психічної шкоди вчений відносить інші негативні стани, які не сягають ступеня фізіологічного афекту (депресія, персеверація, паніка тощо).

Як четвертий вид психічної шкоди у кримінальному праві вчений виділяє психічні страждання. На його думку, до них слід відносити екстремальні емоційні стани людини, які мають тривалий характер (сильні стреси тощо). У цих випадках також слід призначати судово-психологічну експертизу [8, с. 80–81].

У цілому ми погоджуємося з таким пі-

дходом до визначення психічної шкоди та її видів у кримінальному праві. Дійсно, більшість злочинів, які є проявами психічного насильства, визначені як злочини з формальним складом. На думку В. М. Кудрявцева, в основі конструкцій «формальних» злочинів, які заподіюють фактичну шкоду, лежать переважно випадки, коли наслідки настають неминуче, одночасно із вчиненням відповідної дії (образа, звалтування, дезертирство). Зазвичай ці наслідки мають нематеріальний характер, їх встановлення було б на практиці пов'язане з труднощами, яких складно позбутися. Однак той факт, що диспозиція не має в собі ніяких ознак шкідливих наслідків, також не свідчить про їх відсутність, як не свідчить про відсутність об'єкта злочину той факт, що зазвичай об'єкт не згадується у кримінально-правових нормах [9, с. 157]. Цю ідею також підтримував і А. Н. Трайнін [10, с. 153]. Слід погодитись із тим, що стосовно кваліфікації психічного насильства, його наслідків і визначення потерпілих виникають труднощі у правозастосовній практиці внаслідок опосередкованих психікою сторін проявів ознак такого насильства. Як правило, про психічний вплив говориться тоді, коли чітко виражені матеріальні наслідки. Але в цьому випадку виникають складнощі із доказуванням причинного зв'язку [11, с. 60]. На нашу думку, складність встановлення цих наслідків для юриста не виключає можливості їх встановлення. Для цього слід застосовувати спеціальні знання із залученням відповідних спеціалістів. Інша справа, чи мають таку можливість практичні працівники? Поки що, на нашу думку, не мають, хоча повинні мати. Н. Ф. Кузнецова слушно вказує на необґрунтованість доводів, що психічні наслідки є непомітними і їх неможливо встановити та доказати. На її думку, відповідно до діалектичної закономірності, вони взаємопов'язані з якістю та кількістю матерії і мають кількісні параметри [12, с. 230].

Слід зазначити, що психічне насильство може заподіяти потерпілому: фізичну шкоду; психічну шкоду (іноді її назива-

ють моральною шкодою); одночасно і фізичну, і психічну шкоду. Фізична шкода, яка заподіюється насильницькими психічними діями, може бути досить істотною, навіть спричинити смерть потерпілого. Так Ю. А. Красиков та О. М. Алапаєв вважають, що сила слова за своїм впливом у деяких випадках у кілька разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки, аж до смерті [13, с. 21]. С. В. Бородін зазначає, що психічна травма сама по собі може викликати смерть особи, яка страждає на захворювання серця або судинної системи. Спричинення такій особі психічної травми іншою особою, якій відомо про хворобливий стан потерпілого, за певних обставин (у всякому разі за наявності мети позбавлення життя) повинно визнаватися вбивством [14, с. 34]. З ним погоджуються В. В. Сташис та М. І. Бажанов. На їх думку, для позбавлення життя людини може бути застосований і психічний вплив (заподіяння психічної травми, яка викликає смерть, підмова до самогубства особи, яка не усвідомлює значення своєї поведінки) [15, с. 7]. Такий підхід не є новим. Ще у ХІХ ст. В. С. Легонін говорив, що психічний спосіб нічим істотно не відрізняється від фізичних способів насильства. Цей висновок було зроблено вченим на підставі розгляду механізму розвитку фізіологічних процесів в організмі під впливом психічних факторів, причинного зв'язку між психічним впливом та фізичною шкодою, можливості правової оцінки такого способу посягання та співвідношення зі звичайними механічними способами заподіяння шкоди [16, с. 461–476]. О. С. Вікторов взагалі стверджує, що навіть психічне переживання потерпілого слід розглядати як матеріальну шкоду. Він наголошує на тому, що після переляку у тяжкохворого на склероз мозку може настати крововилив [4, с. 64].

На нашу ж думку, повторимося, не слід намагатися оцінювати психічну травму за правилами визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Окрім цього, наведений О. С. Вікторовим приклад тільки підтверджує той факт, що одна і та ж дія

(фізична чи інформаційна) стосовно різних людей може викликати різноманітні наслідки.

З іншого боку, не можна погодитись і з О. С. Міхліним, який вважає, що для вирішення питання стосовно характеру шкоди слід виходити з того, що матеріальна шкода завжди пов'язана з фізичним пошкодженням матеріального предмета, яка може полягати і в заподіянні фізичної шкоди людині. А якщо така шкода не заподіюється, далі вказує цей автор, вона лежить у сфері духовній, психічній і мова може йти тільки про нематеріальну шкоду [17, с. 26]. Насправді внаслідок психічної травми може бути заподіяно різноманітну фізичну шкоду. Так, М. І. Авдеев вважає, що в результаті психічної травми можуть розвиватися паралічі, тремтіння, судорожні випадки, розлади слуху та мови і низка інших розладів такого ж порядку, навіть психічне захворювання. Сильний переляк може викликати раптову зупинку хворого серця та смерть. Встановлення причинного зв'язку між смертю потерпілого і психічною травмою, яка їй передувала, є досить складним. Як правило, психічна травма не залишає морфологічних змін в органах і тканинах, які б дозволили судово-медичному експерту обґрунтувати висновок про причинний зв'язок смерті та психічної травми. Визнати її фактором, який спричинив смерть, можливо лише на підставі усіх матеріалів справи, частково на порівнянні клінічної картини та встановленні патоморфологічних змін. У деяких випадках такий висновок є лише ймовірним [18, с. 284, 429, 432]. Ось чому слід зібрати усі можливі докази вини злочинця. Це допоможе судово-медичному експерту дати обґрунтований висновок. Окрім цього, для настання наслідків потрібні відповідні умови. А саме – індивідуальні психофізіологічні особливості людини, на яку здійснюється психічний вплив. Така ситуація виключає загальний підхід до визначення причинного зв'язку між психічним насильством і фізичною шкодою. Він повинен встановлюватись у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх об'єктивних обставин справи

і особливостей особи потерпілого. Як зазначає Р. Шарапов, смерть здорової людини не може настати від емоційного шоку. Зате ризик її настання в результаті цієї причини є достатньо високим у людини з органічними змінами в серцево-судинній системі. Людина з нестійкою психікою, занадто високим ступенем емоційності переживань складних неприємних ситуацій або така, що перебуває у стані психологічного стресу, у якої до того ж уражені хворобою такі життєво важливі органи або тканини, як серце чи головний мозок, більшою мірою зазнає фізичної шкоди в результаті психотравмування, ніж людина, яка не має таких психофізіологічних якостей. Медико-біологічні, судово-медичні дослідження підтверджують правильність висновків про те, що у випадках заподіяння фізичної шкоди шляхом психічного травмування потерпілого мають місце всі необхідні ознаки об'єктивної сторони насильницького злочину: дія (інформаційний вплив на психічну сферу іншої людини), наслідки (патологічні зміни в організмі потерпілого – смерть, втрата здоров'я), причинний зв'язок (шкідливий психофізіологічний процес, опосередкований сильними психічними переживаннями – емоційним шоком, стресом) [19, с. 48–49, 51, 87].

Але окрім фізичної шкоди, яка є, поза сумнівом, досить істотною, психічна шкода є менш важливою, а в деяких випадках вона є більш небезпечною. Ю. М. Антонян справедливо наголошує на тому, що психічне насильство є руйнівником психічної цілісності «Я»-концепції, воно може викликати тяжкі психотравми. Психічне насильство може зруйнувати і психологічну цілісність соціальної групи, великої або малої, зі всіма супутніми негативними наслідками для кожного з її членів [20, с. 56].

Виходячи з цього, наслідком психічного насильства є психічна травма. Під психічною травмою розуміють шкоду, заподіяну психічному здоров'ю людини в результаті інтенсивного впливу негативних факторів середовища та гостроемоційних стресових впливів інших людей на

психіку. У психології виділяють декілька видів наслідків психічної травми. В першу чергу, це психогенії – розлади психіки під впливом психічної травми. Іншим видом є певні емоційні стани та емоційні реакції, наприклад, стан афекту, фрустрації, стрес.

Афект є сильною, але відносно короткочасною реакцією, яка пов'язана з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин і супроводжується різко вираженими проявами руху та змінами у функціях внутрішніх органів. Фізіологічний афект може бути пом'якшувальною обставиною у випадках вчинення певних злочинів (вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень), якщо тільки такий афект був викликаний певними діями потерпілого (насильство, приниження честі та гідності тощо). Але він взагалі не враховується як наслідок злочину для потерпілого. Для афекту властива гранично висока емоційна напруга. Наслідками афекту є повне фізичне виснаження особи, часткова амнезія, психічні розлади тощо.

Ще одним видом емоційної реакції є фрустрація. Фрустрація в перекладі з латинської – це обман, розлад, перешкода, руйнація планів. Фрустрація – це емоційна реакція, яка виникає внаслідок усвідомлення особою нездоланності реальної або уявної перешкоди, яка унеможливує задоволення тих чи інших потреб цієї особи. Фрустрація може призводити до виникнення неврозів.

Наслідком психічної травми є стрес. У психології виділяють два види стресу: дистрес – негативно діє; зустріс – позитивно діє. Внаслідок психічного насильства потерпіла особа часто опиняється у стані дистресу [21, с. 99]. Стресори (фактори стресів – невдачі, страх, зриви) можуть бути фізичними, наприклад, фізична небезпека, та психічними (конфлікт) [22, с. 276]. Наслідки гіперстресу можуть спричиняти гіпертонію, виразки, інфаркт, інсульт, аритмію, коліти тощо. Це можуть бути як соматичні захворювання, так і неврози. О. В. Бойко вказує на такі види шкоди внаслідок психічного насильства стосовно дітей: втрата довіри до себе або навколишнього світу, фрустрація, занепо-

коення, тривожність, депресія, низька самооцінка, суїцидальні нахили, затримки фізичного та психічного розвитку, психопатології різної етіології – наркотична залежність, булімія, нарцистичні, мазохістські, прикордонні розлади тощо [23, с. 63].

О. Жалінський правильно пропонує оцінювати небезпеку від насильства (у тому числі й психічного) за двома напрямками: 1) за його змістом, виділяючи конкретні форми, інтенсивність, механізм; 2) за його наслідками, встановлюючи мету, для досягнення якої насильство використовується як спосіб [24, с. 21].

Окремі вчені психічну шкоду відносять до моральної. Так, С. М. Воробйов під моральною шкодою розуміє дискомфортний стан потерпілого, обумовлений моральними або фізичними стражданнями, які є наслідками вчинення злочину, що посягає на матеріальні та нематеріальні блага. До моральних страждань належать нервові розлади, моральний дискомфорт, переживання, відчуття незахищеності людини, негативні емоції [25, с. 16–17]. У свою чергу, С. В. Наріжний вважає, що моральні страждання включають такі складові: образу, страх, горе, обурення, почуття втрати тощо [26, с. 39].

Поняття моральної шкоди, на нашу думку, є поняттям більш широким, тому що включає, окрім психічних страждань, ще й фізичні страждання. В інших країнах, наприклад, в Англії та США, користуються поняттям «психологічна шкода», яка визначається як «фізичні та психічні страждання». О. М. Ерделевський вказує, що в цих країнах під психічними стражданнями розуміють негативні емоційні реакції [27, с. 2]. При встановленні моральної шкоди потерпілому та її відшкодуванні суди повинні чітко встановлювати характер і розмір шкоди (психічна або фізична), небезпечність її для фізичного та психічного здоров'я особи. За необхідності слід проводити судово-психологічну експертизу.

Термін «психічна травма» не є загальноживаним у юриспруденції, але він широко вживається в медицині. Як стверджує Ю. А. Нестеренко, у медицині під травмою розуміють такий вплив на орга-

нізм людини зовнішніх факторів, які викликають анатомічні або фізіологічні порушення, загальну або місцеву реакцію [28, с. 130]. М. І. Галюнова вважає, що тілесне ушкодження є синонімом терміна «травма». На її погляд, застосування терміна, «травма» в медицині є більш обґрунтованим, оскільки термін «тілесні ушкодження» є усталеною юридичною дефініцією. Шкода здоров'ю – це травма, хвороба або інший патологічний стан, який виникає в результаті впливу іншої людини з використанням факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних тощо) [29, с. 28–29]. Вважаємо, що поряд із терміном «тілесні ушкодження» у кримінальному праві доцільно вживати поняття «психічна травма» у випадках заподіяння злочином психічної шкоди. Але визначення розміру, характеру цієї шкоди відрізняється від правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. До розробки методик визначення такої шкоди слід залучати відповідних спеціалістів і використовувати їх знання під час розслідування кримінальних справ про злочини,

які є проявами психічного насильства.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що психіка людини є досить уразливою для негативного та злочинного впливу. Вона є продуктом сигнальної взаємодії людини з навколишнім середовищем. Це обумовлює складнощі встановлення негативних впливів на психіку особи. Виникають істотні складнощі і під час визначення тяжкості психічних травм та наявності причинного зв'язку між учиненням суспільно небезпечного діяння та виникненням психічної шкоди як його наслідку. Психічне насильство є складним феноменом. Відсутність його вичерпного наукового та законодавчого визначення викликає у свою чергу, труднощі при кваліфікації злочинів, призначенні винним особам кримінального покарання тощо. Фактично поняття психічного насильства застосовують лише до погроз заподіяння фізичної шкоди, що не є достатнім, тому що психічне насильство має велику кількість проявів, деякі з яких узагалі залишились поза увагою закону про кримінальну відповідальність.

Література

1. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Сердюк Л. В. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 384 с.
2. Козлов В. В. Судебно-медицинское определение тяжести телесных повреждений / Козлов В. В. – Саратов : Саратов. ун-т, 1976. – 206 с.
3. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ МОЗ України від 17 січ. 1995 р. № 6.
4. Викторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма / О. С. Викторов // Правоведение. – 1958. – № 4. – С. 63–68.
5. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева. – М. : Инфра-М-Норма, 1996. – 420 с.
6. Курс Уголовного права : в 5-ти т. Особенная часть / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М. : ИКД Зерцало, 2002. – Т. 3 – 468 с.
7. Дубовец Б. А. Ответственность за телесные повреждения по советскому уголовному праву / Дубовец Б. А. – М. : Юрид. лит., 1964. – 168 с.
8. Шарапов Р. Психический вред в уголовном праве / Р. Шарапов // Уголовное право. – 2004. – № 2. – С. 79–81.
9. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / Кудрявцев В. Н. – М. : Юрид. лит., 1960. – 244 с.
10. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления / Трайнин А. Н. – М. : Юрид. лит., 1962. – 384 с.
11. Петин И. А. Механизм преступного насилия / Петин И. А. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 343 с.
12. Курс уголовного права в 5-ти томах. Общая часть : учеб. для вузов / [под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой]. – М. : Инфра-М-Норма, 1999. – Т. 1. – 384 с.

13. Красиков Ю. А. Понятие преступления. Множественность преступлений : курс лекций Ю. А. Красиков, А. М. Алапаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 45 с.
14. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни / Бородин С. В. – М. : Юрид. лит., 1977. – 240 с.
15. Сташис В. В. Личность – под охраной уголовного закона / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Симферополь : Таврида, 1996. – 255 с.
16. Легонин В. Причинение смерти и расстройства здоровья психическими средствами / В. Легонин // Юридический вестник. – 1879. – Т. 1. – № 4. – С. 461–476.
17. Михлин А. С. Последствия преступления / Михлин А. С. – М. : Юрид. лит., 1969. – 104 с.
18. Авдеев М. И. Судебная медицина / Авдеев М. И. – М. : Медицина, 1960 – 340 с.
19. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве / Шарапов Р. Д. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 298 с.
20. Антонян Ю. М. Насильственная преступность в России / РАН УНИОН и др. (Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом / [ред. кол. сер. Л. А. Аниан и др.], – М., 2001. – 104 с.
21. Краткий психологический словарь / [под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 512 с.
22. Краткий психологический словарь / [под ред. М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович]. – Мн. : Хотки, 1998. – 399 с.
23. Бойко О. В. Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища : дис. ... канд. соціол. наук. – Х., 2003 – 211 с.
24. Жалинский А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика / А. Э. Жалинский. // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 20–23.
25. Воробьев С. М. К вопросу об уголовно-правовом понятии и признаках морального вреда как последствия преступления / С. М. Воробьев // Российский следователь. – 2004. – № 4. – С. 16–18.
26. Нарожный С. В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России / Нарожный С. В. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 267с.
27. Эрделевский А. М. Моральный вред и компенсация за страдание / Эрделевский А. М. – М. : Инфра-М-Норма, 1997. – 274 с.
28. Нестеренко Ю. А. Хирургические болезни / Нестеренко Ю. А. – М. : Медицина, 1978. – 392 с.
29. Галюнова М. И. Причинение вреда здоровью: уголовно-правовое понятие и критерии / М. И. Галюнова // Закон и право. – 2005. – № 3. – С. 28–30.

Надійшла до редколегії 05.11.2008

Анотації

Стаття присвячена кримінально-правовій характеристиці суспільно небезпечних наслідків психічного насильства. Розглядаються особливості фізичної та психічної шкоди при психічному насильстві. Вони повинні бути ураховані при кваліфікації таких злочинів і призначенні покарання.

Статья посвящена уголовно-правовой характеристике общественно опасных последствий психического насилия. Рассматриваются особенности физического и психического вреда при психическом насилии. Они должны быть учтены при квалификации таких преступлений и назначении наказания.

The paper presents the results of the study of criminal-legal characteristics of particularly perilous consequences of psychological violence. Peculiarities of physical and psychological harm inflicted by psychological violence are examined. They should be considered while qualifying the crime and imposing penalty.